

Dr hab. Izolda Topp-Wójtowicz
Instytut Kulturoznawstwa, Zakład Teorii Kultury
Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych
Uniwersytet Wrocławski

Recenzja rozprawy doktorskiej

mgr Olgi Pavliuk

Mieszkańcy Ukrainy południowo-wschodniej wobec polskośći.

Dylematy tożsamościowe na przełomie XX/XX wieku (na przykładzie obwodu zaporoskiego)

Problematyka tożsamości zarówno jednostek jak i grup była i nadal pozostaje jednym z najczęściej podejmowanych we współczesnej humanistyce zagadnień. Odzwierciedla ono różnorodność podejść badawczych i przemiany zachodzące w obrębie samej nauki. Już samo określenie czym tożsamość jest i jak można ją badać przybierało odmienny kształt w obrębie różnych dyscyplin naukowych. We współczesnych dyskusjach na plan pierwszy wysuwa się natomiast pytanie o zmianę sposobu tworzenia i funkcjonowania indywidualnej i społecznej identyfikacji w warunkach ponowoczesnego świata, w którym czynnikiem ją determinującym przestaje być tradycja bądź miejsce, jak miało to miejsce we wcześniejszym okresie. Zastępuje je dynamika i płynność, związana tak z rolą indywidualnych wyborów w kształtowaniu tożsamości, jak i z procesami globalizacji. Rozprawa Olgi Pavliuk, opisująca wielorakie sposoby funkcjonowania polskośći w doświadczeniach mieszkańców Zaporoskiego Przyazowia i ich zmienność, lokuje się w tym właśnie nurcie dociekań. Autorka porusza zatem tematykę, która wiąże się z istotnymi pytaniami współczesnej humanistyki, a zarazem wskazuje na ważkie, zachodzące współcześnie kulturowe procesy, mające wpływ na życie wielu ludzi i przedstawia je na przykładzie, którego wybór jest dobrze uzasadniony z kilku powodów.

Pierwszym z nich jest doświadczenie Olgi Pavliuk jako mieszkanki badanego regionu, którego sama jest częścią, którego doświadcza i który sama współtworzy. Autorka jest

aktywną działaczką w organizacji polonijnej, ma bezpośrednie kontakty z jej członkami, co ułatwia gromadzenie materiałów źródłowych i stanowi okoliczność sprzyjającą analizom jakościowym i pogłębieniu opisu zjawisk kulturowych, poprzez możliwość uwzględnienia aksjologicznego wymiaru uczestniczenia w kulturze i jego zindywidualizowanego charakteru. Drugim jest to, że dylematy tożsamościowe związane z polskością na obszarze Zaporoskiego Przyazowia nie stały się jak dotąd przedmiotem wyczerpującego opisu. Trzecim z powodów, szczególnie dobrze uzasadniającym ten wybór, jest charakteryzująca Zaporoskie Przyazowie wielokulturowość – region ten zamieszkują przedstawiciele około 130 środowisk etnicznych - co sprawia, że jest to obszar kulturowego pogranicza, na którym pytanie o tożsamość przyjmuje postać odmienną niż w przypadku mniej zróżnicowanych wspólnot. To z kolei pozwala postawić pytanie czy, i w jakim stopniu, uzasadnione być może w przypadku wielokulturowego Zaporoskiego Przyazowia traktowanie współczesnych procesów budowania tożsamości na tym obszarze w perspektywie określonej jako ponowoczesna. Jakie zatem znaczenie w tym kontekście ma okoliczność, że sąsiedztwo wielu kultur na Zaporoskim Przyazowiu kształtowało się w długotrwałym procesie dziejowym, a na dzisiejszą jego postać wpływają przemiany polityczne i ekonomiczne związane z transformacją ustrojową państw dawnego „bloku sowieckiego”.

Nie wszystkie z tych pytań są w równym stopniu podejmowane w rozprawie, ale bez wątplenia Autorka ma świadomość złożoności problematyki związanej z kwestią tożsamości, z czego zdaje sprawę w pierwszym, wprowadzającym rozdziale swojej pracy. Dokonuje w nim przeglądu stanowisk od esencjalistycznych po konstruktywistyczne, przytacza stosowane rozróżnienia terminologiczne, opierając się przede wszystkim na dostępnej w polskim języku literaturze przedmiotu. Osobną uwagę poświęca także obecności zagadnień związanych z tożsamością w refleksji badaczy rosyjskich i ukraińskich, co jest ze wszech miar uzasadnione ze względu na teren własnych badań. Wypada zatem żałować, że prezentacja tej refleksji ma charakter pobieżny (zawarta jest na 3 stronach, ss. 20-22) i w znacznej mierze wartościujący. O ile bowiem ideologiczne zaangażowanie dyskursu radzieckiej nauki może uzasadniać jej marginalne potraktowanie przy rozpatrywaniu problematyki tożsamości, to współczesne zainteresowanie rosyjskich i ukraińskich badaczy etnicznością, narodowością oraz ich związkiem z samoidentyfikacją jednostek i grup w warunkach politycznej i ekonomicznej zmiany wiąże się bezpośrednio z kwestiami podejmowanymi przez Olgę Pavliuk i z całą pewnością warte byłoby dokładniejszej analizy, a w takiej postaci okazałoby się interesujące dla polskich badaczy zajmujących się tożsamością i jej obecnymi przemianami.

Na sposób przedstawienia problematyki rozprawy, zwłaszcza w przypadku skomplikowanych kwestii teoretycznych podejmowanych przede wszystkim w pierwszym rozdziale pracy, miała wpływ kompetencja językowa Autorki. A ta nie jest mocną stroną rozprawy, zawierającej liczne błędy stylistyczne, frazeologiczne i interpunkcyjne, które utrudniają lekturę i wpływają na czytelność tekstu. Deklarując w tym miejscu zrozumienie dla trudności wynikających z niedoskonałości w opanowaniu języka polskiego przez badaczkę, muszą jednak wskazać na przykład konsekwencji daleko istotniejszej niż sama poprawność językowa recenzowanej pracy. Sądzę bowiem, że to właśnie z nieporozumienia językowego wynika przypisanie przez Autorkę Walentynie Mironowicz, reprezentującej rosyjski nurt współczesnej refleksji o tożsamości, uległości wobec „tendencji rosyjskiego szowinizmu” (s. 21). Cytat, na który Olga Pavliuk się powołuje, przede wszystkim fraza Mironowicz: „wzrożdzenie **unikalności oddzielnych** narodów i stran” została przez Autorkę rozprawy przetłumaczona jako „odrodzenie **unikatowości wybranych** narodów i państw”, co zapewne jest podstawą wskazanego wyżej normatywnego przesądzenia. Nie ma ku niemu podstaw, zwłaszcza gdy frazę tę przetłumaczymy poprawnie, czyli jako „odrodzenie **unikalności/wyjatkowości/ swoistości poszczególnych** narodów i państw” i umieścimy w kontekście głównej myśli Mironowicz wskazującej na współwystępowanie w krajach postradzieckich uniformizacyjnych tendencji związanych z globalizacją i, zarazem, prób powrotu do etnicznych bądź narodowych korzeni. Z kolei w tłumaczeniu końcowego fragmentu tego cytatu Olga Pavliuk decyduje się na dość swobodny przekład, zastępując kategorią „rdzeń kulturowy” użyte przez Mironowicz sformułowanie „kulturowe cennosti i swiatynii”, co nie odzwierciedla ani litery ani, jak się wydaje, intencji tekstu, który właśnie ze względu na odwołanie do pojęcia wartości mógłby wzbudzić zainteresowanie kulturoznawcy. W tej sytuacji konsekwentne zamieszczanie w przypisach oryginalnych, rosyjskich wersji językowych cytowanych prac i wypowiedzi daje możliwość weryfikacji dokonywanych przez Autorkę przekładów, co należy uznać za dbałość o należyte udokumentowanie i za niewątpliwą zaletę rozprawy. I choć z obowiązku recenzenckiego i z uwagi na etyczny wymiar wykazanego wyżej translatorskiego uchybienia trzeba było o nim wspomnieć, to w odniesieniu do całości pracy warto podkreślić, że wynik tej weryfikacji jest w większości przypadków pozytywny, a Autorka unika normatywnych sądów, skupiając się na opisie analizowanych zjawisk. W żadnym razie nie powinno to przesłonić korzyści, wynikających z przynależności Autorki do kulturowego, a zatem także językowego pogranicza. Zwłaszcza w sytuacji, gdy znajomość języka przestała być kryterium tożsamości, a o stosunek do Polski i polskości pytać trzeba w języku rosyjskim.

Poszukując metodologii badań adekwatnej dla rozpoznania problematyki tożsamości oraz zróżnicowanych obrazów i związków z polsnością na Zaporoskim Przyazowiu, Olga Pavliuk sięga do tradycji badań nad Polonią amerykańską, które uznaje za najbardziej rozwinięty teoretycznie ich model i najlepiej realizowaną praktykę badawczą. Pozwalają one bowiem na uwzględnienie zróżnicowania procesów migracyjnych, ich przyczyn i dynamiki, wzajemnych związków adaptacji i asymilacji, a także roli organizacji i instytucji w budowaniu tożsamości jako wielowymiarowego i wciąż podlegającego zmianom zjawiska. Autorka zwraca szczególną uwagę na złożony i kompleksowy charakter tożsamości, wymagający stosowania wielu uzupełniających się technik badawczych i interdyscyplinarnego podejścia, które odnajduje w przede wszystkim w propozycjach metodologicznych Grzegorza Babińskiego. Temu badaczowi zawdzięcza także inspiracje dla zastosowania metody porównawczej, stanowiące w dużej mierze o oryginalności jej własnej rozprawy, w której badania nad miejscem polskości w tworzeniu współczesnej tożsamości na Zaporoskim Przyazowiu zestawia z analizami procesów samoidentyfikacji wśród Polonii amerykańskiej z jednej strony i wśród Polonii na Ukrainie Zachodniej – z drugiej.

Prezentację rezultatów badań własnych Olga Pavliuk poprzedza w rozdziale drugim rozprawy zarysowaniem dziejów Zaporoskiego Przyazowia, historii kształtowania się wieloetnicznej zbiorowości na tym obszarze oraz charakterystyce miejsca, jakie wśród nich zajmuje mniejszość polska. Temu ostatniemu służą analizy statystyczne danych dotyczących między innymi składu etnicznego mieszkańców Ukrainy południowo-wschodniej (której częścią jest Zaporoskie Przyazowie), liczebności poszczególnych grup, aktualnych danych dotyczących miejsc urodzenia ich członków, składu narodowościowego rodzin, używanego na co dzień języka, szkolnictwa w językach narodowych, istniejących organizacji i stowarzyszeń narodowościowych. Prezentowana na tym tle mniejszość polska jawi się jako nieliczna i rozproszona, zorientowana bardziej na adaptację niż podtrzymywanie własnej odrębności, czego znaczącym przejawem jest utrata znajomości języka polskiego, który nie jest językiem codziennej komunikacji nawet w środowisku rodzinnym. Na tym tle Autorka podkreśla odmienność dziejów i sposobu funkcjonowania Polaków na zachodzie i wschodzie Ukrainy. Na historyczne ukształtowanie mniejszości polskiej na południowo-wschodniej Ukrainie, która nigdy nie znalazła się w obrębie polskiej państwowości, wpływ miała bowiem przede wszystkim polityka przymusowych przesiedleń w czasach carskich, a następnie sowieckich oraz, choć wydaje się że w znacznie mniejszym stopniu, dobrowolne emigracje

zarobkowe związane z zasiedlaniem i rozwojem przemysłowym na terenach dawnych „Dzikich Pól”, z powstaniem Zagłębia Donieckiego.

W dziejach i losach Polaków na południowo-wschodniej Ukrainie można w moim przekonaniu zauważyć liczne analogie z ich losami i sytuacją na Syberii. Ujawniają się one zarówno w perspektywie historycznej, jak i w odniesieniu do współczesnych dylematów związanych z odradzaniem się i poszukiwaniem korzeni i własnej tożsamości na obszarach poradzieckich, gdy podejmuje się próbę rozpoznania ich przyczyn i przebiegu. Autorka rozprawy wybrała inną drogę. W ślad za badaczami współczesnej Polonii amerykańskiej, dostrzegła w przemianach sposobu rozumienia i stosunku do polskości „globalne tendencje przemian tożsamościowych, charakterystycznych dla *nowoczesności bez granic*” (s. 242), obecne w Ameryce, ale w jej opinii także na ukraińskim Wschodzie. Jak już wspomniałam, podwójna perspektywa porównawcza zastosowana w badaniach współczesnych dylematów tożsamościowych na południowo-wschodniej Ukrainie – w odniesieniu do polonijnych środowisk w Stanach Zjednoczonych i do Polaków na Ukrainie zachodniej – decyduje o oryginalności rozprawy. To zestawienie kontrastowe: współczesna sytuacja Polonii na południowo-wschodniej Ukrainie okazuje się podobna do tej, która ma miejsce w Ameryce i odmienna od zachodu Ukrainy. Warto jednak wziąć pod uwagę, że rozpoznanie „globalnych tendencji” przy porównywaniu Polonii amerykańskiej i na południowo-wschodniej Ukrainie może mieć za sobą lokalne, a co za tym idzie wyraźnie różniące się przyczyny związane z odradzaniem się etnicznych identyfikacji. Aby je dostrzec, warto w zestawieniach porównawczych sięgać po przykłady uwzględniające podobieństwa lokalnych uwarunkowań (i z tego punktu widzenia przykład syberyjskiej Polonii mógłby okazać się interesujący).

Wróćmy do opisu wpływu okoliczności historycznych na charakter polskiej mniejszości na Ukrainie południowo-wschodniej. Jak zauważa Olga Pavliuk w swoim stosunku do polskości odbiega on od stereotypowych jej obrazów (dodajmy – ukształtowanych głównie w ramach wzoru kultury, opartej na przekazie tradycji), w których obok języka istotną rolę odgrywa religia katolicka, podtrzymująca poczucie identyfikacji narodowej. Zarówno funkcjonowanie w ramach zróżnicowanej religijnie społeczności, jak i polityka represji w czasach przymusowej ateizacji przyczyniły się na południowo-wschodniej Ukrainie do postępu sekularyzacji w środowisku polskiej mniejszości, co zmieniło zawarte w stereotypie Polak-katolik ramy tożsamościowego określenia. Z kolei odradzanie się kościoła katolickiego po transformacji ustrojowej następuje w ramach ponadnarodowego modelu jego funkcjonowania, czego jedną z konsekwencji jest stosowanie w liturgii języka rosyjskiego

jako urzędowego języka większości. Jak zauważają cytowani przez Autorkę badacze, kościół nie pełni dziś na tym terenie roli ośrodka podtrzymywania polskości. Funkcję tę przejęły powstające po 1989 roku stowarzyszenia polonijne, organizujące niedzielne szkoły języka polskiego. [Wskazanie przez Olę Pavliuk na praktykę zastępowania celebrowania tradycyjnych religijnych świąt w rodzinie czy w kościele ich świętowaniem w stowarzyszeniach, można uznać za potwierdzenie współczesnej tendencji do sekularyzacyjnego przekształcenia religii w rodzaj kulturowej tradycji. Jest to zarazem przykład cechującej badaczkę poznawczej ciekawości i intuicji, który zdaje się wypływać z jej wieloletniego doświadczenia, potwierdzającego współczesne ustalenia religioznawców.]

Autorka opisuje działalność organizacji polonijnych i podkreśla ich rolę w animowaniu procesów tożsamościowych. Uzasadniałoby to podjęcie także zadania rekonstrukcji i analizy modelu, wedle którego działalność ta jest prowadzona, co z kolei pozwoliłoby odpowiedzieć na pytanie czym jest polskość promowana w polonijnych stowarzyszeniach. Nie to jest jednak głównym przedmiotem zainteresowania Autorki, której analizy dotyczą stosunku do polskości mieszkańców Zaporoskiego Przyazowia. W rozdziale trzecim Olga Pavliuk prezentuje własne badania, oparte na bogatym i niezwykle różnorodnym materiale źródłowym, gromadzonym w ciągu wielu lat. Uwzględniają one wiele czynników mających wpływ na sposób kształtowania indywidualnej tożsamości, takich jak pochodzenie, wiek, wiedza, znajomość języka czy religia, ale także kontakty, środowisko czy doświadczenia życiowe. Należy docenić walory informacyjne tego rozdziału, choć sposób przedstawienia pozostawia wrażenie, że różnorodność dominuje w nim nad próbami uporządkowania czy systematyzacji. W zestawieniach licznych danych, uzyskanych przede wszystkim w badaniach kwestionariuszowych Autorka często przechodzi bezpośrednio od ich prezentacji do wniosków, co w rezultacie prowadzi do uproszczeń. Zarysowane w pierwszym rozdziale rozprawy założenia metodologiczne nie zawsze przekładają się na zastosowane w jej badaniach empirycznych procedury interpretacyjne, a operowanie pojęciem kultury właściwym dziewiętnastowiecznej etnografii także trudno uznać za zaletę. [Czego przykład stanowi jest uznanie, że respondenci wykazują „nikłą znajomość tradycji kulturowych”, skoro „Nikt nie potrafił wymienić typowych potraw kuchni polskiej, takich jak: bigos, barszcz czerwony, uszka, placki ziemniaczane czy śledź w śmietanie, ani tradycyjnych potraw bożonarodzeniowych, co świadczy o daleko idącej adaptacji polskiej mniejszości do otaczającego ją środowiska ukraińsko-rosyjskiego” s. 156]. Zdecydowanie bardziej

interesujące efekty przynosi analiza materiałów biograficznych i autobiograficznych, w większym stopniu umożliwiającym poznanie motywacji i postaw.

Rozdział piąty rozprawy poświęcony jest pojęciu Polonii, którego zakres znaczeniowy Autorka proponuje poszerzyć, by móc nim objąć nie tylko grupę etniczną, związaną pokrewieństwem, znajomością języka i krajem pochodzenia. Poszerzenie to uwzględnia współczesne zmiany w sposobach tworzenia i funkcjonowania tożsamości, rolę jaką pełnią w jej budowaniu indywidualne emocje i wyobrażenia oraz – co istotne z punktu widzenia interpretacji prowadzonych przez Autorkę badań - pozwala na włączenie w skład Polonii osób zainteresowanych Polską i polskością. To pojęciowe ustalenie jest z pewnością ważne dla całości rozważań, jednak potraktowanie tego fragmentu rozprawy jako odrębnego jej rozdziału nie wydaje się uzasadnione. Bez szkody dla logiki wywodu mógłby on stanowić część rozdziału trzeciego lub piątego, a nawet znaleźć swoje miejsce wśród wstępnych założeń, zawartych w rozdziale pierwszym.

W ostatnim rozdziale pracy Autorka określa charakter i przyczyny współczesnego zainteresowania polskością na Zaporoskim Przyzowie tak wśród osób mających polskie pochodzenie, jak i tych, które nie mogą się nim wykazać, czyli zgodnie ze przyjętym wcześniej rozumieniem Polonii. Wyróżnia trzy okresy, w których kształtuje się ono w odrębny sposób. Pierwszy, który określa jako „narodowościowy”, przypada na okres po odzyskaniu niepodległości przez Ukrainę, w którym otworzyły się możliwości sprzyjające „odrodzeniu etniczności” zamieszkujących na jej terenie mniejszości. W drugim okresie, między 2007 a 2013 rokiem zainteresowanie polskością wynika z możliwości, jakie daje młodym ludziom opanowanie języka i studiowanie w Polsce, postrzeganej jako część demokratycznej, „zachodniej” Europy. Od 2013 roku na wyraźny wzrost zainteresowania Polską i polskością wpływa polityczno-ekonomiczna sytuacja Ukrainy i korzyści, jakie daje uzyskanie Karty Polaka, co przyczynia się do poszukiwań genealogicznych. Czy w konsekwencji zjawiska te prowadzą do przemian tożsamości? Utylitarne przyczyny zainteresowania nie tyle polskością, co Kartą Polaka, nie przekreślają takiej możliwości, co słusznie zauważa Autorka. Zaangażowanie w działalność polonijnych stowarzyszeń jej z kolei nie potwierdza, skoro mogła być podstawą przyznania Karty Polaka osobom nie mającym polskiego pochodzenia, a zatem mieć powinnościowy, nie wiążący się z wyborami tożsamościowymi charakter. W tym świetle podsumowująca rozdział konstatacja, opisująca procesy tożsamościowe na Ukrainie południowo-wschodniej jako „nie tylko odrodzenie polskości i reanimację utajonej pamięci kulturowej, ale tworzenie się wspólnot

wyobrażonych” (s. 229) wydaje się pozostawać postawioną przez Autorkę interesującą tezę, której weryfikacja wymaga jednak dalszych badań. Nie tylko ze względu na dynamiczny charakter i relacyjność tożsamości – czego Autorka ma świadomość, ale na jej kulturową naturę. Wymaga to badań prowadzonych przy użyciu metod jakościowych, pozwalających na wgląd w motywacje dokonywanych przez jednostki wyborów i rozumienie podejmowanych przez nie decyzji. Pod tym względem mimo obszerności zgromadzonego materiału, zamieszczonych w pracy wykresów, map i tabelarycznych zestawień, rozprawa pozostawia poczucie niedosytu, choć z pewnością niezwykle starannie opisuje wielowymiarowy kontekst, w którym funkcjonują współczesne dylematy tożsamościowe mieszkańców południowo-wschodniej Ukrainy.

W podsumowaniu recenzji podkreślić pragnę, że oceniana jako całość rozprawa mgr Olgi Pavliuk *Mieszkańcy południowo-wschodniej Ukrainy wobec polskości. Dylematy tożsamościowe na przełomie XX/XXI wieku (na przykładzie okręgu zaporoskiego)*, spełnia warunki stawiane pracom doktorskim w art. 13. 1. ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki. Oceny tej nie zmieniają uwagi i komentarze, których intencją była konstruktywna krytyka, a nie wytknięcie błędów (z wyjątkiem wskazania na niedostatki językowej strony rozprawy). Wnoszę zatem o jej przyjęcie i dopuszczenie do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Wrocław, 6 maja 2018 r.